

POMENSKI USTROJ STAVKA

V slovenskem slovnničnem izročilu se pomenska stran stavka obravnava bolj mimogrede že desetletja. V slovnici štirih avtorjev 1956 npr. na koncu nauka o prostem stavku med posebnostmi pod naslovom Stavki po obliki in vsebini (str. 296); tu zvemo, da so stavki po obliki trdilni ali nikalni, po vsebini pa pripovedni, vprašalni, velelni in želelni. Vse je opravljeno na komaj več kot pol strani. — V Slovenskem knjižnem jeziku je podobno na str. 72 1. knjige zadeva na hitro odpravljen. Več je o tem in onem iz tega tematičnega področja povedanega pri glagolu in v poglavju o ločilih in stavčni fonetiki.

V univerzitetnih predavanjih (in predavanjih učiteljem slovenščine po Sloveniji) smo to problematiko obravnavali sicer precej obširneje, v večji meri osredinjeno in v smislu modernega nauka o pomenski strani stavka pa v predavanjih na univerzi od šolskega leta 1973/74 naprej, ko je nastal koncept tega, kar tu podajemo v članku (v obliki predavanja prebrano na zborovanju slavistov v Postojni septembra 1975). To razpravljanje ima teoretično oporo predvsem v češkem rokopisno izdanem načrtu nove slovnice (skladenjski in oblikoslovni del).

Osnovna pojma skladnje sta poved in stavek.

P o v e d je taka samostajna enota sporočila, ki je lahko tudi že sama sporočilo. Povedi so narejene iz poimenovalnih enot (besed in besednih zvez) in iz stavkov na podlagi skladenjskih vzorcev. Skladenjski vzorec najmanjše možne oblike povedi ima obliko stavka (obliko S) (torej obstaja stavčni skladenjski vzorec). Primer tipične stavčne povedi: *Tone obira hruške*. V tem, glavnem stavčnem vzorcu so besede zbrane okrog osebne glagolske oblike. Kadar v taki minimalni povedi, ki jo imenujemo stavek, ni osebne glagolske oblike (npr. *Hoditi tako pozno domov!*), so besede stavčne povedi zbrane ali okrog neosebne glagolske oblike (prim. zgoraj; take stavčne oblike imenujemo polstavke) ali pa okrog kake besedne vrste, besede ali oblike (npr. *Čudovita stvar! — Ti revež ti. — Falot salamenski!*). Povedi tipa *Priti tako pozno domov* ali *Čudovita stvar* so dejansko podvzorec glavnega stavčnega vzorca (in oboje lahko imenujemo polstavčne). Poseben tip »stavka« so t. i. pastavčne tvorbe, npr. medmetne, zvalniške, členske; pri njih si ni mogoče zamisliti, da bi se besede zbirale okrog osebne ali neosebne glagolske oblike (ali da bi bile nastale iz takih zvez).

Poleg enostavnih povedi obstajajo tudi večstavčne; imenujemo jih z l o ž e n e. Zložene povedi so treh vrst: priredne (simbol S + S: *Gospodinja se je ozrla in jima požugala s prstom*), podredne (simbol S/S: *Jasno je, da to ni tako enostavno*) in soredne (simbol S — S: *Kam pa ti tako zgodaj, Janez*).

Na koncu omenimo še razdružene povedi, bodisi enostavčne (*Prišel je. Janez. Včeraj popoldne.*) ali večstavčne (*Lep je svet. Kadar ni prepira v njem.*). — S tem smo v bistvu že prestopili okvir ene povedi in se dotaknili medpo-

vednih razmerij; ta so predmet t. i. nadpovedne skladnje, danes še precej nerazvite.

Upovedovanje (dovršno upovedenje) je potek, v katerem pomenska podstava dobi izrazno obliko povedi. Če vzamemo za pomensko podstavo bodoče povedi prvine 'vreme, mi, oditi, izlet, gore' in jo skušamo upovediti, hitro ugotovimo, da je to mogoče storiti na več načinov. Naštejmo si nekaj povedi s to pomensko podstavo:

1. *Lepo vreme je, zato odidimo na izlet v gore.*
2. *Lepo vreme je, zato smo odšli na izlet v gore.*
3. *Ker je lepo vreme, odidemo na izlet v gore.*
4. *Če bo lepo vreme, bomo odšli na izlet v gore.*
5. *Zaradi lepega vremena odidemo na izlet v gore.*
6. *Ob lepem vremenu (ali: V primeru lepega vremena) odidemo na izlet v gore.*
7. *Zaradi grdega vremena ni odhoda na izlet v gore.*
8. *Itd.*

Isto pomensko podstavo je mogoče izraziti na različne način glede na:

1. kolikost in istovetnost: *odidem/odideva; v te gore;*
2. voljo: *moramo oditi, lahko odidemo, odidimo;*
3. trdilnost/nikalnost: *odidemo, ne odidemo;*
4. hierarhiziranost: *bomo odšli — se bo odšlo;*
5. osebo: *bomo odšli, boste odšli, bodo odšli;*
6. trenutek govorjenja: *bomo odšli, smo odšli, odhajamo;*
7. stališče ali razmerje: *odidimo, odidemo;*
8. gotovost: *odidemo — menda odidemo — gotovo odidemo;*
9. okrepitev: *odidemo — jo mahnemo;*
10. čustvenost: *odidemo — hajd na izlet;*
11. aktualnost: *odidemo na izlet v gore — v gore odidemo na izlet.*

Pomensko podstavo stavka, ko še ni izoblikovana po točkah 1 do 11, imenujemo propozicija.

Propozicija kot pomenska podstava stavka ima dve neobhodni sestavini: t. i. predikat, ki se izraža večinoma z glagolom ali pa z zvezo pomožnika *biti* (in drugih pomožnikov) + kake pridevniške ali samostalniške fraze, in t. i. participante (udeležence), ki so ali aktanti ali cirkumstanti. V stavku *Andrej je včeraj lovil ribe* je predikat *loviti* aktanta sta *Andrej* in *ribe*, cirkumstant pa *včeraj*. (Slovenski izrazi za te pojme bi bili morda: predikat — povedje, participant — udeleženec, aktant — delovalnik, cirkumstant — okoliščina.) Povedje je na izrazni (skladenjski) ravni povedek, udeleženca sta osebek in predmet, okoliščina prislovno določilo.

Nujno potrebne sestavine propozicije tvorijo propozicijsko jedro. Ob glagolu *sedeti* je jedro propozicije izraz za dejanje in izraz za vršilca dejanja (*kdo*), ob glagolu *deževati* pa zadostuje že izraz za to dejanje (bolje proces ali dogajanje).

O posameznih prvinah za modifikacijo propozicije v poved je treba povedati več stvari.

1. Kolikostna in istovetnostna določitev propozicije

S to modifikacijo se doseže to, da se ve, za koliko in katero predmetnost konkretno gre. Primeri v stavkih: *Bili so trije bratje.* — *Pred tridesetimi leti je bilo to posestvo brez dolga.* — *Stotere se misli ti v duši bore.* (G) — *Dvoje zrcal ne kaže istega lica.* (Kjo) — *Kaj si delate dvojno delo?* (Lm) — *Margetca je točila vince trojno.* (lj) — *Vsi dvojni skoki so ji uspeli.* (D) — *Poznal sem veliko ljudi.* — *Precej stvari ti imam povedati.* — *To sem ti povedal že stokrat.* — *Enkrat ni nobenkrat.* — *Vidiva se zadnjič.* — *Grozno rada sem ga imela.* — *Lepo si ga polomila.* — *Ali te kaj zebe?* — *Ta človek je čudak.*

2. Hotenjska ali voluntativna določenost propozicije

Na podlagi te modifikacije se propozicijska podstava kaže kot nujna, možna oz. uresničljiva in zaželena:

Nujnost se opisuje tako: *Moram oditi na sestanek.* — *Ali bi ti moral vse verjeti?* — *Ali res že morate oditi?* — *Tudi sanjati je treba.* — *Obljube je potrebno držati.* — *Vstati, takoj vstati (namreč morate)! — Takoj mi imaš priti domov!* — *To sem ti bila dolžna povedati.* — *Iti nam je domov.* — *Ne smete še oditi.* — *Ali ne bi bil smel oditi tja?* — *Ni se ti treba tako mučiti!* — *Ne tako glasno!* — *Nikar tako vpiti.*

Možnost oz. dopuščanje se opisuje tako: *Temu človeku smete zaupati.* — *Lahko bi mi bili verjeli!* — *Sedaj lahko odidem?* — *To se bo že dalo napraviti.* — *Ali je to sploh mogoče verjeti?* — *Ali je te stvari še mogoče kupiti?* — *Se to tudi prodaja?* — *Tebi se ni treba za vse tako truditi kot meni.* — *Jutri ti ne bo treba iti v šolo.* — *To bo tisti človek iz časopisa.* — *Slišati ni bilo nikogar.* — *To ni za zdržati (pogovorno).*

3. Zanikanje

Pomenska podstava propozicije je lahko podana nikalno ali nenikalno: *Tone je doma* — *Toneta ni doma.* — — *Kdo pozna tega človeka?* — *Kdo ne pozna tega človeka?* — — *Tone je gospodar* — *Tone ni gospodar.* — — *To ve vsak* — *Tega ne ve vsak.* — — *Pojdi domov* — *Ne hodi domov.* — — *Prinesi mi knjigo* — *Ne nosi mi knjige.* — — *Bi prišel k nam na obisk?* — *Ne bi prišel k nam na obisk?*

Pripovedni stavki se zanikujejo z nikalnico ne, npr. *Janez dela*, *Tone ne (dela)*. Zanikani sedanjik glagolov *sem*, *imam*, (ho)čem se glasi *nisem*, *nimam*, *nočem*, *nečem*. (Oblika *nisem* itd. se rabi tudi v opisnih časih, npr. *Včeraj nisem bil doma.* — *Predvčerajšnjim nisi delal.*) V posebni zvezi se namesto vezane (skupaj pisane) nikalnice uporablja nevezana ne: na vprašanje *Pa ti to res hočeš?* lahko odgovorimo s *Hočem ne*, *moram*. Prim. še *Jaz sem bil tam, ti pa ne* (poleg *nisi*). V stavku je lahko zanikanih tudi po več stavčnih členov: *Nihče me nikoli ni maral.* — *Iz nič ni nikoli bilo nič.* — *Nihče ne bo hodil nikamor.* — *Nihče ti ničesar ne vsiljuje.* — *Nihče ni nikoli ničesar dal.*

Povedi z več nikalnicami lahko pomenijo isto kot enake povedi brez nikalnice: *Ne morem vas ne poslušati* = *Moram vas poslušati.* — *Nisem nespameten* = *Sem dovolj pameten.* — *Nisem nesrečen* = *Sem torej srečen ali kaj.* — *Ne bi bil nevesel, če bi me bili povabili* = *Bil bi vesel, če...*

Nekatere besede so nikalne po pomenu, ne pa po obliki, npr. *redko, komaj, malo* (vse s pomenom npr. ne pogosto, ne lahko, ne veliko): *Adam pride redko na obisk. — Tončka bo to komaj našla. — To mi malo diši.*

Nikalno se rabijo oblikovno nenikalni stavki, kot: *Hudiča smo se zabavali. — Hudiča namalanega sem videl v tisti gneči. (Oboje nič.)*

V zvezi z zanikanjem je še več zanimivih stvari, ki pa jih tu ne kaže podrobneje obravnavati: npr. vpliv zanikanega povedka na osebek ali predmet, pri slednjem zlasti v vezniški zvezah tipa *ne samo — ampak tudi*, stavčno in nestavčno zanikanje ipd.

4. Hierarhizacija

Pomensko podstavo povedi v upovedenju oblikujemo tudi tako, da udeležence, npr. vršilca dejanja, potisnemo bolj ali čisto v ozadje ali na stransko mesto v skladijski strukturi. To dosegamo na več načinov:

1. s trpno obliko: *Ta hiša je bila sezidana v 16. stoletju. — Novi zakon o šolstvu sprejet v soboto. — Knjiga se že tiska.*

2. s splošnim vršilcem dejanja: *Novi zakon o šolstvu so sprejeli v soboto. — Tod po gorah so nabirali železno rudo za Tod so povsod speljali trdne poti. — Tod se hodi na Triglav. — Tako se ne govori. — Pri jedi se molči.* Splošnost se s se izraža tudi ob prehodnih glagolih: *Vsemu se ne bo verjelo. — Takih stvari se vpričo mene ne bo govorilo. — Tako stvar se pove na glas.* (Tožilniški predmet ob splošnem vršilcu in obliki na se med ljudstvom ni povsod v rabi, zato ga naše stilistično izročilo odsvetuje; namesto tega se uporablja trpna oblika: *Taka stvar se pove na glas.*)

3. z obliko ali besedo za stanje: *Ta stvar mi je znana* (namesto *To stvar (jaz) poznam*). — *Hiša že stoji* (nam. *Hišo smo že postavili*). — *Kosilo je že kuhano* (je že na mizi) (nam. *Kosilo sem že skuhala, so že postavili na mizo*).

4. z zameno pravega osebk s t. i. logičnim v neimenovalniku: *Jožku se je sanjalo* (nam. *Jožek je sanjal*). — *Z njegovim zdravjem je šlo navzdol. — Pri sosedovih se pirajo. — S tem otrokom je križ.*

5. s preneseno rabo 2. os. ed. ali množine ali 1. os. množine: *Vzameš /Vzamete/ Vzamemo tri kile moke, pest soli, nekaj sladkorja in...*

6. z zaimenskim samostalnikom človek: *Človek bi rekel, da je minilo nekaj minut, pa je že več kot eno uro. — Tak zaimenski človek se da tudi izpustiti: Bi rekel, da je minilo... — Janez se je drl, kot bi ga iz kože deval* (v tem primeru nam je pred očmi *kdo*; v množini: *kot bi ga iz kože devali*).

7. s pomožnikom *biti* + predložno zvezo z glagolnikom namesto glagola, ki predvideva vršilca dejanja, npr.: *Čevlji so v popravilu. — Obleka je v delu. — Taki primeri še niso v evidenci. — Fant je na preizkušnji. — Stroj so že v pogonu* (prim. *stroje smo že pognali*).

5. Določitev glede na udeležence poročanja

Eno je govoreči, drugo je ogovorjeni, tretje je neudeleženec pogovora. Govoreči se imenuje z osebnim zaimkom za 1. osebo (*jaz, mi/me, midva/medve*), ogo-

vorjenega imenuje s *ti* (*vi/ve, vidva/vedve*), vendar v imenovalniku oboje le, če je potrebno zaradi razumevanja (sicer pa se rabijo t.i. ničte imenovalniške oblike, npr.: *Včeraj sem bil na izletu* — to je nekdo, ki je moškega spola in v ednini). Ogovorjeni je dostikrat poimenovan z ogovornim zvalnikom (prim.: *Tone, kam greš*). Neudeleženec pogovora se tudi v imenovalniku redoma poime- nuje (prim.: *Kje je bil Tone* proti *Kje si bil* in *Bil sem doma*); le kadar je prono- minaliziran, se opuša kot osebna zaimka za 1. in 2. osebo. — Kadar ni vršilca dejanja (nosilca stanja, imenovalniškega osebka glagolskega delovanja) ali pa le-ta ni izražen v imenovalniku, se dejanje podaja s 3. osebo ednine srednjega spola, npr.: *Deževalo je*. — *Bilo je temno*. — *Jožeta ni bilo*. — *Meni se je sanjalo vsak dan*. — *Za mizo je sedelo nekaj gostov*.

6. Razmerje propozicije do trenutka govorjenja

Vsebinska podstava povedi dobiva v povedi različen izraz glede na to, ali upo- vedovano sovpada s trenutkom sedanjosti ali pa se nanaša na obdobje pred tem oz. za tem: *Ker je lepo vreme, sedimo na vrtu in pijemo čaj* proti *Ker je bilo lepo vreme, smo sedeli na vrtu in pili čaj* proti *Ko bo lepo vreme, bomo sedeli na vrtu in pili čaj*. Ista vsebinska podstava se glede na prihodnost podaja z dru- gačnim odtlenkom kot glede na sedanjost in preteklost: prim. *Ker je (je bilo) lepo vreme* proti *Ko bo lepo vreme*. Prim. še: *Včeraj sem bil in tudi danes sem še tu* proti *Tudi jutri bom tu* (kar pomeni le ‚nameravam biti‘).

Ta obdobja izražamo tudi leksikalno z izrazi, ki zamenjujejo točke na časovni osi, npr. *lani* — *letos* — *drugo leto*, *včeraj* — *danes* — *jutri*, *prej* — *sedaj* — *pozneje*. Ob takih izrazih se sedanjik rabi brez razlike: *Sedim včeraj pred hišo, ko pride mimo sosed in ...* — *Sedaj sedim tule pred hišo in gledam, kako ...* — *Jutri spet sedim od jutra do večera v tisti komisiji*. Velelnik se ne da rabiti za preteklost: lahko rečem *Delaj sedaj in jutri*, ne pa tudi *Delaj včeraj*.

Podrobneje o pomenih posameznih oblik za čase nas uči oblikoslovje.

7. Določitev propozicije glede na skladenjski naklon

Pomenska podstava povedi se različno upoveduje tudi glede na to, ali se ta predmetnost samo ugotavlja (konstatira), ali pa se po njej vprašuje, ali se po- daja s stališča ukaza in končno s stališča želje. Na podlagi tega govorimo o pripovednih, vprašalnih, velelnih in želelnih povedih.

Pripovedne so tiste povedi, ki dejanje, stanje itd. ugotavljajo kot obstoje- če (neobstoječe), pa tudi kot umišljeno, npr.: *Včeraj popoldne je bil v Ljubljani hud naliv, v Kranju pa ni padla niti kapljica dežja*. — *Ko bi znal držati jezik za zobmi, bi si bil prihranil marsikatero nevšečnost*. V takih povedih se uporabljajo glagoske oblike povednega in pogojnega naklona (redko tudi velelnega: *Reci človeku, da je lep in pameten, pa ti bo verjel* = ‚Če rečeš komu, da je ...‘).

Seveda pa povedne in pogojne oblike lahko izražajo tudi druge skladenjske naklone, npr. velelnega (*Gremo, fantje!* — *Prijel, dvignil, vrgel!* — *Boš šel do- mov!* — *Bi mi šel s sonca*).

Povedi so pripovedne tudi tedaj, če imajo kak velelni ali vprašalni odvisnik, npr.: *Rekel je, da pojdi domov*. — *Vprašal sem ga, kod je hodil tako dolgo*.

Priredje je v skladijskem naklonu lahko tudi mešano, tj. npr. pripovedno-vprašalno: *Korenike dehte pod hladom ros, mavrične rose bleste sredi vej, kje pa je tvoja sila, kje je tvoj ponos?* Še bolj pogosto je to v soledju ob spremenjenem skladijskem vzorcu: *Včeraj, ko sem stala na pragu, je prišel mimo — kaj misliš kdo?* Podobno je tudi v premem govoru: *Ženica je vprašala: »Kam pa tako zgodaj, Barbka?»*

Pripovedne povedi zaznamujemo na koncu s piko, v govoru pa s povedno stavčno intonacijo in kadenco. Spretni stavek pred dobesednim navedkom (napovedni stavek) zaznamujemo z dvopičjem in s padajočo kadenco.

Vprašalne so tiste povedi, ki izražajo nejasnost ali negotovost glede kakšne prvine v podstavi povedi, npr.: *Kdo je ta človek?* — *Kam greš?* — *Si to res ti?* Naslovnika pozivajo, naj to nejasnost razreši. Zato so odgovori na zgornja vprašanja npr.: *Mesar iz sosednje ulice.* — *Domov na kmete.* — *Da.*

Vprašalnih povedi je več vrst in skupin. Po enem načelu ločimo dopolnjevalna in odločevalna vprašanja.

Dopolnjevalna vprašanja so tista, ki v odgovoru zahtevajo preubeseditev zaimenske vprašalnice (za osebo — *kdo*, za predmetnost — *kaj*, za lastnost — *kakšen*, *kateri*, *čigav*, *koliko*, za okoliščine — *kam*, *kda*, *kako*, *zakaj* ipd.). Pravimo, da dopolnjevalna vprašanja pozivajo k identifikaciji osebkov, predmetov, prislovnega določila, prilastka itn. (Taka vprašanja bi lahko imenovali k- ali č-vprašanja, ker se te vprašalnice začenejo s tema dvema glasovoma.) Poglejmo še primere: *Kdo je ta človek?* — *Tomaž Savnik.* — *Kam odhaja?* — *Sam ne vem.* — Intonacija takih vprašalnih stavkov je povedna, s kadenco na koncu (kolikor seveda ne gre za t. i. ponovljena vprašanja).

Odločevalna vprašanja so tista, v katerih gre za negotovost cele povedi; od odgovarjajočega se pričakuje odločitev v smislu členkov *da*, *ne*, *morda*, *verjetno*, *pač* ipd. (Taka vprašanja bi lahko imenovali da-/ne-vprašanja.) Primeri: *Ste že videli novo predstavo Hlapcev?* — *Da* — — *Greste z nami na izlet?* — *Morda.* — — *Poznate tega človeka?* — *Pač.* Namesto s členkom na odločevalno vprašanje lahko odgovorimo s prvo povedko vprašalne povedi, npr.: *Ste videli novo predstavo?* — *Sem.* — *Videl.* — *Videl videl.* — — *So hruške dobre?* — *Dobre.*

Ob odločevalnih vprašanjih se lahko rabita členka *ali* in *a* (drugi je pogovoren): *Ali ste že videli novo predstavo Hlapcev?* T. i. naslonski niz, ki se v drugih povedih pojavlja za prvim stavčnim členom (vendar ne za prilastkom), se tu pojavlja ali takoj za vprašalnico *ali* (*a*), če pa te ni, pa na absolutnem začetku povedi; prim.: *Kda* *ste videli novo predstavo Hlapcev?* — *Ali ste videli novo predstavo Hlapcev* oz. *Ste videli novo predstavo Hlapcev?* To velja tudi za preneseno rabo vprašalnih povedi: *Se boš ti drl name* (= Ne dri se name).

V odločevalnih vprašalnih povedih se uporablja t. i. vprašalna intonacija, in sicer bodisi z nizkim težiščem in rastočim repom bodisi z visokim težiščem in spuščajočim se repom. Zadnja intonacija se lahko zamenja kar s povedno intonacijo, če je vprašalnost povedi zjamčena, ali z vprašalnim členkom ali z besednim redom (prim.: *Ste že videli novo predstavo?*).

V nekem smislu manj važna je delitev vprašalnih povedi na deliberativne (npr. *Mu povedati resnico?*) in nedeliberativne (npr. *Ali si bil tam?*), na prave (npr. *Kdo gre z mano na sprehod?*) in neprave (npr. *Kdo bi hodil s tabo na sprehod*), med katere se uvrščajo t. i. govorniška vprašanja (npr. *In kaj je sedaj storil polž?*).

Velelne povedi so tiste, ki izražajo voljo govorečega, da bi na dejanje ali dogajanje vplival s svojo voljo. To pozivanje k določenemu dejanju, dogajanju, stanju ipd. se kaže kot:

- prošnja: *Peter, stopi no k sosеду, da nam bo pomagal.*
- želja: *Dajte mi, prosim, nepremastno meso.*
- nasvet: *Poskusite z našim pralnim praškom, ne bo vam žal.*
- poziv in spodbuda: *Vozite previdno. — Le tako naprej!*
- zapoved: *Zgini mi izpred oči!*
- povelje: *Na levo!*
- predpis: *Trikrat na dan po eno tableto pred jedjo.*
- prepoved: *Ne hodite po travi.*
- dovoljenje: *Pa pojdi, če ti je toliko do tega.*
- grožnja: *Reci to še enkrat, če si upaš!*
- ironično spodbudo: *Le še bolj vpij, da bodo tudi sosedje slišali!*
- opozorilo: *Ne klepetajte. — Pazite malo, kod hodite.*

Pri zanikanju se pojavljajo redne zamene dovršnih velelnikov z nedovršnimi in določnih z nedoločnimi: *Odpri vrata — Ne odpiraj vrat. — — Nesi to očetu — Ne nosi tega očetu.* Če pri zanikanju uporabljamo dovršni glagol, se s tem opozarja na nezaželjene posledice, ko bi se dejanje vendarle izvršilo: *Ne zini mi niti besedice več!* Podobno se namesto dovršnega glagola rabi nedovršni, da se izrazi nestrpna zahteva: *Tak piši mu vendar, tj. 'oglasí se mu'.*

Velelnik za 3. osebo je dejansko želelnik, prim.: *Hlapec bodi hlapec 'naj bo'.* To se vidi tudi po tem, da se tak »velelnik« lahko rabi tudi v vprašalnem naklonu (*Hlapec bodi hlapec?*).

Pogovorno se velelnost izraža tudi v zvezo *daj/dej* + nedoločnik, npr.: *Daj že povedati!* — *Dej ga kronat.* ‚Ne kronaj ga‘; v isti vlogi nastopa tudi *pojdi*: *Pojdi se solit.* Glavna oblika za izražanje velelnosti je velelnik, ki pa ga včasih tudi izpuščamo, npr.: *Roke gor! — Tiho! — Vstran! Vstati! Le počasi!* Poseben primer je *Pozor 'pazi'.*

Seveda pa velelniki ne izražajo samo velelnosti; prim. npr. *Potem pa še komu zaupaj* ‚Nikomur ni mogoče zaupati‘. — *Reci bedaku, da je pameten, pa ti bo verjel!* ‚če rečeš‘. Nekateri veleniki so tudi samo navezovalni: *Poslušajte, kaj pa vi pravzaprav nameravate.* — *Glejte, to je bilo drugače.* — *Predstavljajte si, soseda se je spet poročila.*

Želne povedi izražajo željo govorečega, da bi se (bilo) kaj uresničilo. V nasprotju z velelnimi povedmi pa k uresničitvi zaželenega ne pozivajo določene osebe. Večinoma se izražajo s posebnimi členki, lahko pa tudi z velelnikom ali nedoločnikom: *Da mi je to vedeti!* — *Da ste mi zdravi!* — *Da bi vrnili sreče se in slave časi!* — *Da bi ga vrag.* — *Ko bi le bilo, kakor praviš!* — *Da bi se v žlici vode utopil!* — *Da bi bil to tedaj vedel!* — *Naj se zgodi tvoja volja.* — *Le naj pleše, ko tako rada.* Naj je lahko izpuščen: *Ti še prilijem?* — *Te pospremim domov?*

Omenili smo že želnost, izraženo z velelnikom (za 3. osebo); tu še nekaj primerov: *Pa bodi po tvojem.* — *Bog plačaj.* — *Črki x in y nam bodita znamenji za prilastek in samostalni kot jedro fraze.* Primeri z nedoločnikom: *Živeti, živeti — ne umreti!* To si lahko razlagamo z izpuščenim glagolom želje (*Želim živeti*). Tako je tudi s pozdravi: *Lahko noč.* — *Dobro jutro.* — Vzklik: *Kruha in iger!* — Želnost se izraža tudi s pogojnikom: *Mu ne bi šel odpret?* — *Delat bi šli, ne pa da prosjačite.* — *Sedaj bi pa že lahko bila doma.*

Želne povedi izražamo s povedno intonacijo, če so čustveno obravnane, pa z vzklično. Temu primerno postavljamo za njimi v pisavi piko ali klicaj. Klicaj stavimo tudi takrat, ko ne gre za vzkličnost, pa je želnost treba ločiti od pripovednosti.

Vzklične povedi

Vzklične povedi so stilna čustvena varianta pripovednih, vprašalnih, velelnih in želnih povedi, npr.: *Pavel — s tabo je konec! Ti si blazen! Ti si sploh vsega kriv! Vso družino si razbil!* — *O, skaženo vino! O, vi počeni vrči!* (Ž) — *Tja bomo našli pot, kjer nje sinovi si prosti voljo vero in postave!* — *Narod si bo pisal sodbo sam; ne frak mu je ne bo in ne talar!* — *Boš tiho!* — *Kako, še tajil boš!* — *Da bi te nihče ne maral!* — *Kaj pa govoriš, prismoda!* — *Le ne uči pevec peti!* — *Proč! Od tod! Oba!* — *Naj čuje zemlja in nebo!* — *Mate, jo, moj Mate!*

Intonacija vzkličnih povedi je vzklična, večinoma kadenčna, vendar tudi anti-kadenčna (prim. *Vstopite, prosim!* — *Lepooo, da nas obiščete! Lepooo!*).

8. Gotovostna določenost povedi

Pomensko podstavo povedi je mogoče upovediti ali kot nekaj, kar je zunaj dvoma, ali pa kot verjetno, možno in podobno: *Jutri bo lepo vreme in bomo šli na izlet* proti *Jutri bo m o r d a lepo vreme in p a č pojdemo na izlet.* Gotovost izražamo na več načinov:

— s členki: *Kaj n e k i je ta človek?* — *Tisti fant je n e k i (b a j e) zelo nadarjen.* — *M e n d a se ne mislita že poročiti?*

— z naklonskimi izrazi: *Tam m o r a biti precej hladno, kaj?* — *Verjetno le ni vse tako preprosto.*

— z glagoli in izrazi mišljenja: *M i s l i m , da to ni tako preprosto.* — *P o m o j i m i s l i to ne bo šlo.*

— s prihodnjikom: *To b o sosed, nihče drug.* — *To b o tisti one, kako se že piše.*

— s pogojnikom: *To bi torej bilo narejeno?* — *To bi bilo za enkrat vse.*

— z odmevnim vprašanjem: *Tvoj sosed je bolan.* — *Da bi bil bolan?*

9. Stopnjevitev ali intenzifikacija povedi

Pomenska podstava povedi se da različno upovediti tudi glede na mero ali stopnjevitev poimenovanega: ta je ali osnovna srednja (za primer vzemimo samostalnik *glava*) ali pa stopnjevana navzdol (*glavica*) ali navzgor (*glavura*). Primer za glagol: *stopati* — *stopicati* — *coklati*; *iti* — *leteti* — *laziti*. Za pridevnik: *lep* — *fleten* — *krasen*; za prislov: *zelo* — *precej* — *grozno* (npr. *debel*). Tudi stopnjevitev se kaže na različne načine:

— z besednimi sredstvi: *vpiti* — glasno govoriti, *leteti* — hiteti, *laziti* — hoditi, *nažreti se koga* — privoščiti si koga, *lavfati* (pogovorno) — teči.

— z besedotvornimi sredstvi: *najmodernejši* stroji; vse je *maksi*; *supermoderno*, *hipermoderno*, *sopihati*, *lomastiti*, *stopicati*, *pridkan*, *majčken*;

— oblikoslovno: *lepši*, *bolj čist*, *najlepši*, *najbolj čist*, *prelep*;

— skladenjsko: s ponovitvijo: *Stopi stopi, dež bo.* — *Hitro hitro domov.* — *Delal sem in delal, uspeha ni bilo.* — *Gazimo gazimo gosto mečavo.*

— s poudarjanjem: *To pa je BABA.* — *Ti si ČLOVEK* (v pomenu 'v redu ženska', 'dober človek');

— s poudarnimi členki: *To je res človek.* — *To je res ženska*;

— s preneseno rabo besednih vrst: *To se ti gode!* — *Kakšna krasota!*

10. Čustvena obarvanost povedi

Pomenska podstava povedi (ali katera njenih prvin) se lahko upovedi čustveno nevtralno ali pa zaznamovano, npr.: *Ta hiša je velika* proti *Ta hiška pa ni majčkена* (obakrat mišljeno isto). Čustveno obarvanost dosegamo z različnimi sredstvi:

— s prenesno rabo vseh slovničnih kategorij, npr. spola (*Dekle je po vodo šla.* — *Tisto fant se bo delalo iz mene norca!* — *Kje si pa bilo tako dolgo?*); živosti (*Prinesi mi stolčka*, *Daj mleka na mizo!*); časa (*Ne boš mi glave mešal!* — *In mi še pove, kje je bil ves ta čas!* — *Včeraj ti sedim in berem časopis, ko...*); osebe (*Kako sem pa spal, Janezek?* — *Asmo se imeli dobro na otvoritvi vinskega sejma?* — *Kako se pa kaj spi pod novo streho, Andrejček?*); naklona (*Reci bedaku, da je pameten, pa ti verjame.* — *Bi šli lepo brez panike naprej?* — *Torej zgodaj hoditi lež in zgodaj vstajati!* — *Gremo, fantje!*); zanikanja in zatrjevanja (*Le pojdi mu na limanice!* — *In ti tega seveda nisi vedel!* — *Kdo bi hodil to gledat!* — *Da tega jaz ne vem!*); intonacije (*Vstopite, prosim!* — *Prinesel je mesa, potic, vina, vsega!*).

— z medmeti načeloma tudi izražamo določeno čustvenost: *Skok na peč!* — *Ciča čiča!* — *Juhuhu!*

— s poudarjanjem: *MENE ne boš imel za norca!*

- z zamolkom: *Tiho, če ne...*
- s ponavljanjem: *Priden, priden, Pazi.*
- z glasovnim barvanjem: sovražno, priliznjeno, nežno, strastno govorjenje;
- z besedjem, ko se namesto na živali ali na kaj drugega, kar ni posebno cenjeno, nanaša na osebo: *osel, tele, svinja, želva, gos, kača, lisica, volk; štor*; ali pa komu s poimenovanjem dvigamo rang: *kraljica, zaklad, jelka.*

11. Členitev povedi po aktualnosti

Pomensko podstavo povedi v upovedovanju oblikujemo tudi glede na aktualnost posameznih njenih delov. Pri tem ločimo del povedi (ali njenega dela), ki je v povedi obravnavan, in del, ki o obravnavanem pove kaj novega (ali vprašuje po njem; prvi del imenujemo izhodišče ali tema (tudi dano), drugega jedro ali rema (tudi novo). V povedi *Včeraj popoldne je deževalo* je izhodišče *včeraj popoldne*, jedro pa *je deževalo*. V povedi *Kdaj je deževalo* je jedro *kdaj*, izhodišče pa *je deževalo*. — Poleg izhodišča in jedra se (navadno v daljših povedih ali njihovih delih) loči še prehod ali tranzicija; v povedi *Naša Marjeta bo šla na izlet* je prehod *bo šla*.

Olga Gnamuš

Pedagoški inštitut pri univerzi v Ljubljani

CILJI JEZIKOVNEGA PROGRAMA, NAMENJENEGA JEZIKOVNO PRIKRAJŠANIM OTROKOM

Potem ko smo izdelali profil otrokove jezikovne razvitosti in odkrili značaj njegovih jezikovnih primanjkljajev, je treba postaviti cilje dopolnilnega (kompenzacijskega) jezikovnega programa.

A. Osnovni cilj govorne vzgoje je razvoj otrokove sporočilne sposobnosti (komunikativne kompetence), ki usmerja izbor iz razpoložljivih sredstev jezikovnega sestava (jezikovne kompetence) ter omogoča njihovo organizacijo v določenem družbenem položaju, ki ga določajo namen sporočanja, predmet sporočanja, sogovornik in druge sestavine.

Otrokovo govorno vedenje v določenem položaju ne določa le njegovo jezikovno znanje, ampak prav tako družbeni položaj, kajti če človek obvlada kako jezikovno sredstvo ali pravilo, to še ne zagotavlja, da ga bo tudi tekoče in ustrezno uporabil ob različnih priložnostih in za različne sporočilne namene. »Pridobivanje sposobnosti (kompetence) uporabe je dejansko mogoče predstaviti v enakih pojmi kot pridobivanje gramatične zmožnosti (kompetence). V

